

Dr. Öğr. Üyesi
Lale YILMAZ

Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi,
Turizm Rehberliği Bölümü Öğretim
Üyesi
laleyilmaz@mersin.edu.tr.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3767-6499>

Eser Geçmişi / Article Past: 5 Haz 2018 / 30 Tem 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.431102>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İstanbul'da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine

*On The Byzantine Churches that Allocated to the Armenians in
Istanbul*

Öz

Araştırmada Osmanlı devrinde varlığını sürdüren ancak farklı mezheplerdeki Hıristiyan toplulukları arasında 'cemaat değiştirmiş' Bizans kiliseleri konu alınmıştır. İstanbul'da Ermeni topluluğunun ibadeti için dönüştürülen Bizans (Rum – Ortodoks) kiliseleri olan Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır), Odalar Camii, Kefeli (Kefevi) Camii, Surp Hıraşdagabet Kilisesi üzerine kaynak araştırması yapılmış, günümüzdeki durumları incelenmiştir.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi sonrasında Rum cemaatine olduğu gibi ayrıcalıklar tanınan Ermeni cemaatinin kilise gereksinimi yerleştikleri semtlerdeki Bizans kiliselerinin tahsis edilmesiyle çözümlenmiştir. Bu yapılardan Theotokos Petras Bizans kilisesi, Tcharkhapan Sourb Astvatzatzine Kilisesi adıyla Ermeni kilisesine, daha sonra Odalar Camii adıyla camiye dönüştürülerek 20. yüzyıla ulaşmış, ancak günümüzde harap olmuştur. İmparator Theophilos döneminde yaptırılan bir Bizans kilisesi olan günümüzdeki Kefeli (Kefevi) Camii, Aziz Nikolaos Katolik Kilisesi ve Ermeni kilisesi olarak kullanıldıktan sonra Osmanlı devrinde camiye dönüştürülmüştür. Fatih Sultan Mehmet fermanı ile 1461'de Ermeni Patrikhane Katedrali olarak kurulan Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır) ve 1835'te yeniden yaptırılan Surp Hıraşdagabet Kilisesi, Ermeni cemaatine ait olarak varlıklarını sürdürmektedir.

İstanbul'daki söz konusu Bizans kiliselerinde, yapıların Rum ve Ermeni Hıristiyan toplulukları arasındaki değişimi birinci dönem, aynı dine mensup, ancak farklı mezheplere sahip topluluklar arasında uygulanan dönüşüm ise ikinci dönemdir. Yapıların Hıristiyan topluluğundan Müslüman topluluğuna geçmesi ve Cumhuriyet dönemine ulaşması ise yapıların üçüncü dönemini oluşturur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Bizans, Ermeni, kilise, cami.

ATIF: YILMAZ Lale, "İstanbul'da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine" **Tarih ve Gelecek**, 4/2 (2018), s. (40-54)

CITE: YILMAZ Lale, "On The Byzantine Churches that Allocated to the Armenians in Istanbul" **History and Future**, 4/2 (2018), pp. (40-54)

ABSTRACT

The Byzantine churches that had survived during the Ottoman era which had been changed between Christian communities were subject within the text that translated into Turkish by H. Papazyan which name "Byzantine Churches Allocated to Armenia". A research of the resources on Surp Kevork Church (Sulu Monastery), Odalar Mosque, Kefeli Mosque, Surp Hıraşdagabet Church, which were converted to worship of the Armenian community in Istanbul, was carried out and also the present conditions of the structures were examined.

The privileges granted to the Greek congregation after the conquest of Istanbul by the Ottomans as well as to Armenians and the were resolved by allocating the Byzantine churches in the districts where the Armenian community needed these churches. The Byzantine church of Theotocos Petras was transformed into a Armenian church with the name of Tcharkhapan Sourb Astvatzatine and the Armenian church and the Odalar Mosque, reached to the 20th century, but its in ruin. The Kefeli (Kefevi) Mosque, a Byzantine church built during the reign of Emperor Theophilus, was converted into a mosque in the Ottoman period after it was used as the St. Nicholas Catholic Church and the Armenian Church. The Surp Kevork Church (Sulu Monastery) ordered by Fatih Sultan Mehmet to be established as the Armenian Patriarchate Cathedral in 1461, Surp Hıraşdagabet Church rebuilt in 1835 continue to exist as churches that belonging to the Armenian community.

In these Byzantine churches in Istanbul, the transformation of the structures between Greek and Armenian Christian communities can be regarded as the first period, the changing among the communities with the same religion but different sects is the second period. Transformation from the Christian community to the Muslim community and reaching the Republican period constitutes the third period of the structures.

Key words: İstanbul, Byzantine, Armenian, church, mosque.

Giriş

Günümüzde tarihsel ve kültürel değer taşıyan dini yapılar tarih boyunca buldukları kentlerin el değiştirmesiyle egemen topluluğun ibadeti için yeniden düzenlenmiştir. Kozmopolit bir kent oluşuyla İstanbul bu bakımdan önem taşımaktadır. İstanbul'un 1453 yılında Osmanlılar tarafından fethinin ardından en yaygın uygulama Bizans Ortodoks kiliselerinin camiye dönüştürülmesi olarak görülmektedir. Makale, İstanbul'da Osmanlı devrinde varlığını ve işlevini sürdüren, Cumhuriyet dönemine ulaşan, ancak tarihsel süreç içinde Hıristiyan Rum ile Ermeni topluluklarında olduğu gibi, Ortodoks ile Katolik mezheplerine de tahsis edilmiş ve iki örnekte camiye dönüştürülmüş kiliseleri kapsamaktadır.

Makalede Osmanlı devrinde dini yapıların topluluklar arasında yer değiştirmesi araştırılmıştır. Osmanlı yönetiminin bu konudaki tutumu ve sanat tarihi bakımından mimari yapıların dönüştürülmesi aşamalarının İstanbul'da yer alan örnekler üzerinden ortaya konması amaçlanmaktadır.

Alanyazında H. Papazian'ın hazırlamış olduğu yayın kaynak alınarak yapıların bugünkü konumları ve işlevleri belirlenmiştir. Araştırmada yapılar üzerine tarihsel yayın araştırmaları gerçekleştirilmiş, yapılar ve yapı kalıntıları yerlerinde incelenmiş ve fotoğraflarla belgelenmiştir.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi sonrasında Rum topluluğuna olduğu gibi birtakım ayrıcalıklar tanınan Ermeni topluluğunun kilise gereksinimi konusu yerleştikleri semtlerdeki Bizans dini yapılarının Ermenilere tahsis edilmesiyle çözümlenmiştir. Konu alınan bazı kiliseler Osmanlı devrinde süreç içinde camiye dönüştürülmüştür. Bu yapıların toplumsal ve kültürel dönüşümünde ise üç dönemden söz edilebilir. Yapıların Rum ve Ermeni Hıristiyan toplulukları arasında el değiştirmesi birinci dönem, aynı dine mensup, ancak farklı mezheplere sahip topluluklar arasında uygulanan dönüşüm ise ikinci dönem olarak kabul edilebilir. Hıristiyan topluluğundan Müslüman topluluğuna geçmesi ve Cumhuriyet dönemine ulaşması ise yapıların üçüncü dönemini oluşturur. Yapılar yangın vb. durumlarda hasar gördüğünde yeniden inşa edilmeleri bağlı oldukları toplulukların banileri tarafından, dini yapıların topluluklar arasında tahsis edilmesi ise dönemin toplumsal gereksinimleri doğrultusunda devlet yönetimi tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Hırant Papazyan, 1976 yılında basılan "Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri" başlıklı yayınında İstanbul'da Ermeni topluluğunun ibadeti için dönüştürülen Bizans (Rum – Ortodoks) kiliselerini konu almıştır. Söz konusu yapılar, Sulu Manastır (Surp Kevork Kilisesi), Odalar Camii, Kefeli (Kefevi) Camii, Surp Hıraşdagabet Kilisesi'dir.

Bizans devrinde Hıristiyan Ermeni topluluğu bireyleri imparatorluk içinde siyasetten askerliğe ve bilime kadar çeşitli alanlarda varlık göstermiştir. Örneğin İmparator I. Iustinianos'un generali Narses ile vali Isaakos Ermeni asıllıydı. Bu konuda Papazyan, Bizans devrinde toplumsal ve siyasal yaşamın yanında, dini yaşamda var olan ayırım dikkat çekmektedir: "Suriyeli Mikhael'in tanıklığına göre, Ermeniler başkentte, aynı Suriye Ortodoksları gibi anadillerinde ibadet edemiyor ve dini merkeze kendilerine özgü ayinlerini bildiremiyorlardı. Ermeniler kendi ibadetlerini özgürce gerçekleştirebilmek için kentin Türkler tarafından ele geçirilmesini beklemek zorundaydılar."¹ Ermeniler ayrı bir cemaat olarak kendi anadillerinde ibadetlerini gerçekleştirememişler ve ibadet konusunda ayrıcalıklı haklara Türklerin İstanbul'un fethi sonrasındaki düzenlemeyle ulaştıkları vurgulanmıştır.

Tarihsel kaynaklarda İstanbul'un fethinden önce Türk – Ermeni iletişiminin göstergesi olarak Fatih Sultan Mehmet'in Bursa'da Ermeni piskopos Hovagim'i ziyaretine yer verilir. Fatih Sultan Mehmet, Konstantinopolis'i fethettiğinde Hovagim'i, Rum Patriği ile aynı haklara sahip olarak Türkiye Ermenilerinin Patriki ilan edeceğini söylemiştir. Sultan fetihden sekiz yıl sonra Bursalı Hovagim'i İstanbul'a davet ederek Theotokos Peribleptos Manastırı'nı tahsis ettirir.² Fatih Sultan Mehmet'in gayrimüslimlerin yerleştirilmesiyle ilgili bu düzenlemesinin yeni fethedilen başkentte kozmopolit yapıyı sürdüren ancak dengeli bir Rum ve Ermeni nüfusu oluşturmaya yönelik olduğu açıktır.

1 Papazian, Eglises Byzantines Transférées Aux Arménies, y.y., İstanbul 1976, s. 7.

2 Papazian, a.e., s.8.

Theotokos Peribleptos (Muhteşem Tanrı Anası)

Surp Kevork (Saint George) Kilisesi

Sulu Manastır

Günümüzde Kocamustafapaşa'daki Surp Kevork Kilisesi veya Sulu Manastır olarak bilinen yapı, Bizans devrine ait Theotokos Peribleptos Kilisesi'dir. 1641 yılına dek Ermeni Patrikliği'nin kilisesi olması nedeniyle önem taşır.

Kilisenin ilk yapısına ilişkin olarak Müller – Wiener, yapının 5. yüzyıl sonlarından beri var olan Stephanos Kilisesi'nin yanındaki kaynakla özdeş olduğunu varsayıldığını kaydeder. Bu dönemde kilisenin bitişiğinde Helenianai Sarayı ve kuzeyinde ise bir manastır bulunmaktaydı.³ Kilise bu ilk yapıların yanına 1031 yılında III. Romanos Arkirios tarafından inşa edilir. Papazyan'ın yorumuna göre İmparator II. Romanos'un İmparator Iustinianos'u aşmak istemesi nedeniyle, "Ayasofya'nın ardından Konstantinopolis'in en büyük ve en güzel kilisesi olarak" inşa edilir.⁴ Görkemli mozaiklerle bezeli kilise Haçlılar tarafından yağmalanmasının ardından, Mihail Paleologos tarafından restorasyonu gerçekleştirilir. 1461'de Surp Kevork olarak yeniden adlandırılan kilise, Fatih Sultan Mehmet'in emriyle Patrikhane Katedrali olarak kurularak Ermeni topluluğuna tahsis edilir (R.1-2).

Resim 1. Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır), tonozlu yapı, güney cepheden görünüm.(<http://www.eskiistanbul.net/2796/marmara-denizinden-samatyanin-gorunumu-istanbul-salt-arastirma-fotograf-arsivi-abdi-celebi-camii-surp-kevork-kilisesi-ve-sahakyan-nunyan-okulu>, 27.07.2018)

3 Müller-Wiener, İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul, Çev. Ü. Sayın, 2. Basım, YKY, İstanbul 2002, s. 200.

4 Papazian, a.g.e., s. 8.

Resim 2. Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır), Batı cephesi ve giriş, Samatya, Kocamustafapaşa,(Fotoğraf: L.Y.)

İzmit'teki Armaş (bugün Akmeşe) Ruhban okulu ve manastırı kitaplığında bulunan bir kitabeğe göre Samatya'da Ermenilere verildikten sonra Surp Astvadzazin adını alan kilise, 1722'de Melidon Araboğlu tarafından yeniden yaptırılmıştır. Yapıya Surp Yerrortutyun adında bir şapel eklenmiştir. Kilise ve şapellerin adı Surp Kevork, Yerrortutyun ve Asdvadzazin olmuştur.⁵ Kilisede azizlere ait röliklerin korunduğu kayıtlara geçmiştir. Nazianoslu Gregorios'un kafatası, Aziz Nikolaos'un kemikleri, Aziz Stephanos'un çene kemiği, Khalkopratia'dan geldiği düşünülen Simeon'a ait kemikler, İspanyol elçi Clavijo'nun kaydettiğine göre Masumların Katli'ne ait kemikler, din şehidi Tatiana'ya ait kemikler, ayrıca bir görüşe göre Vaftizci Yahya'ya ait rölikler⁶ de bu kilisede bulunmaktaydı.⁷ Yapı tüm bu röliklere sahip olması nedeniyle Bizans devrinin değer taşıyan kiliseleri arasındaydı.

Tarihi boyunca 1660, 1782 ve 1866'da yangınlarla harap olan kilise, taçkapı üzerindeki yazıta göre 1887 yılında yeniden inşa edilerek günümüzdeki biçimini almıştır. Yapının yazıtı şöyledir:

5 Seropyan, "Kevork Kilisesi", İstanbul Ansiklopedisi, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993, C. 4, s. 552-554.

6 Vaftizci Yahya'ya ait röliklerin Hebdomon'daki Vaftizci Yahya Kilisesi'nde bulunduğu ve buradan Topkapı Sarayı koleksiyonuna taşındığı kaydedilmiştir: R. Janin, Constantinople Byzantine: Développement urbain et répertoire topographique, Institut français d'études byzantines, Paris 1964, 446; T. Tuna, Hebdomon'dan Bakırköy'e, Bakırköy Belediyesi Yayınları, İstanbul 2000, s.24.

7 Feridun Özgümüş, Sulu Monastery in İstanbul, K.G. Saur, Leipzig 2000, s. 508-520.

“Surp Kevork Kilisesi, 1866 yılında yanmasının ardından Tanrının merhametiyle Mgr. Harutyun (Paskal) Vehapetyan tarafından yeniden inşa edilmiştir. 8 Şubat 1887, mimar Petros Nemtze.”⁸

Yapı, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul’da Ermenilere tahsis edilmiş ilk Bizans kilisesidir. Sultan, Bursa’dan getirttiği Ermenilerin ve Episkopos Hovagim’in Samatya’ya yerleştirilmesine karar verir. Fatih’in emriyle 1461 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği’ne bahşedilen kilise, Galata’daki Surp Sarkis Kilisesi’nden (daha sonraki adıyla Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi) sonra İstanbul’daki ikinci Ermeni kilisesidir. İnciciyan’a göre kilisenin Ermenilere verilmesini kabul edemeyen Rumlarla Ermeniler arasındaki çekişmeler kanlı olaylara neden olduğundan Kanlı Kilise olarak da adlandırılmıştır.⁹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde olasılıkla bu çatışmalar sonucunda kilisenin tekrar Ermenilere bahşedildiği öne sürülmektedir.¹⁰ Papazyan’ın makalesinde bu konuya ilişkin bilgi yer almamaktadır. Ancak kilisenin tahsis edildiği tarih konusundaki bir çelişkiyi açıklar; Patrik Konstantin, kitabı Konstantiniad’da bu kilisenin 1643 yılında Sultan İbrahim tarafından Ermenilere tahsis edildiğini iddia etmiştir. Papazyan’a göre ciddi bir kaynağa dayanmayan bu iddia, tartışılmaz bir biçimde Peribleptos’un Sultan İbrahim’in doğumundan çok önceki tarihlerde Ermenilerin mülkiyetine geçtiğine ilişkin kesin belgelerle geçersiz sayılmaktadır.

“Bu belgeler kronolojik olarak şöyle sıralanmıştır:

1- Surp Kırkor hazinesinde korunan 1507 tarihli fermenda şöyle denilmektedir:

“Bundan evvel sene tis-in ve sernanümiye de İstanbul kadısı olan kapıma mektup gönderüp Sulu Manastır Ermeni daîresinde olan harabe odaları...”

“Önceden 890 (1485)’te İstanbul Kadısı, makamıma gönderilen mektupta Sulu Manastır Ermeni Kilisesi çevresindeki harap odaların...”

2- 14 Ağustos 1570 yılında Sultan II. Selim tarafından ilan edilen fermenda şunu okuruz:

“...İstanbul’da Sulu Manastırda sakin olan Ermeniler murahhası Kırkor...”

3- Polonyalı Simeon tarafından 1608’de yapılan Surp Kırkor betimi, Kastilya Krallığı elçisi Ruy Gonzales de Clavijo’nun 1402 yılında yaptığı betime tam olarak uymaktadır.

4- Surp Kırkor’da korunan 1722 yılına ait bir fermenda kelimesi kelimesine şöyle denilmektedir:

“Mahmiye-i İstanbul’da, Abdi Çelebi mahallesinde vaki Ermeni taifesinin Patriklerine maruf, malum-ül-hudud kilise-i kadimenin...

Kilise-i mezbure feth-i hakaniden beri tarife-i mezburenin mülküdür.”

8 Papazian, a.g.e, s. 10.

9 Seropyan, a.g.e, s. 552-554.

10 Özgümüş, a.g.e, s. 510.

“Söz edilen kilise imparatorluk fethinden bu yana yukarıda adı geçen topluluğun mülküdür.”¹¹

Stokhove, seyahatnamesinde bu yapıda imparatorlar döneminde bir konsilin toplandığını, iç mekanda ruhani liderlerin resimlerinin yer aldığını kaydeder. Ayrıca kilisede bir imparator ve imparatoriçenin resminin bulunduğunu ve Sultan Süleyman’ın burayı ziyaretinde bu resimlerle ilgilendiğini belirtir.¹²

Kilise tek nefli bazilikal planlı olup kuzey ve güneyde inşa edilen şapellerle Yunan haçı planına dönüşür. Batıdaki girişle nartekse ulaşılır. Güney bölümünde duvara bitişik olarak Aziz Kevork’a adanmış mermerden yapılmış bir sunak yer alır. Narteksin ön bölümünde iki yan kısım demir kafeslerle sirkülasyon koridoru ise demir parmaklıklı bir kapıyla ve köşelerdeki iki yivli kolonla neften ayrılır. Narteksin üzerinde koroya ayrılmış geniş ve üç basamaklı galeri katı bulunur. Narteksin batısında giriş kapısının iki yanında simetrik ikişer pencere vardır. Ana giriş kapısının üzerindeki bölüme çan kulesi yerleştirilmiştir. Beşik tonozla örtülü tek nefte, kuzey ve güneydeki üçer kemerli pencereyle aydınlatma sağlanır.¹³ Yapı mimari bakımdan Neo-Klasik biçem özellikleri taşımaktadır. Tanzimat döneminde gayrimüslimlerin yapılarına verilen izinle yapıya çan kulesi eklenmiştir.

Theotokos Petras (Kayalıkların Tanrı Anası)

Tcharkhapan Sourb Astvatzatzine Kilisesi

Odalar Camii

Günümüzde Edirnekapı Dervişali mahallesinde Odalar Camii olarak bilinen yapının yerinde yapılan kazılar sonucunda yapının ilk kez 12. yüzyılda inşa edildiği belirlenmiştir. Yunan haçı planındaki kilisenin 6. yüzyıla ait kilisenin alanında yaptırıldığı imparator Aleksios Komnenos’un eşi Eirene Dukas tarafından kaydedilir. Eyice’ye göre Bizans devrindeki adı kesin olarak belirlenmemiştir. Ancak Petra Manastırı’nın kalıntısı olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca Aeitos Sarnıcı’nın yakınlarındaki Sergios Bakkhos Kilisesi olabileceği bilgisi kesinlik kazanmamıştır. Yapının yakınlarında bulunan ve üzerinde Sergios Bakkhos adlarının baş harflerinin işlenmiş olduğu bir sütun başlığı söz konusu öneriye neden olmuştur.¹⁴

1475’te Fatih Sultan Mehmet tarafından Ermenilere ve Kırım seferinin ardından Kefe (Theodosia) kentinden getirilen Cenovalılara tahsis edilir. Dominikenler bu kiliseyi 1640 yılında Kemankeş Mustafa Paşa tarafından Yeniçeriler için camiye dönüştürülmesine kadar kullanır. 1919 yılında yangın nedeniyle büyük hasar gören yapı yıkıntıları üzerinde yeniden inşa edilir.¹⁵

Yapının 7. yüzyılda yüksek bir mahzen üzerinde yapıldığı, bu yapı üzerine odacıklardan oluşan bir altyapı inşa edildiği ve kilisenin ana mekanının bu 16 odacık üzerinde kurulduğu

11 Papazian, a.g.e., s.13-14.

12 Şarlak, İstanbul’un 100 Kilisesi, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2010, s. 54-55.

13 Seropyan, a.g.e., s.552-554.

14 Semavi Eyice, “Odalar Camii”, İstanbul Ansiklopedisi, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993, C. 6, s.120-121.

15 Papazian, a.g.e., s. 16.

belirlenmiştir. Kalıntılardan anlaşıldığına göre doğuya doğru yaklaşık 2,0x4,0 m büyüklüğünde bir kriptaya sahipti. Gizli tuğla tekniği ile yapılmış duvarlar 12.-13. yüzyılda yapının üzerine inşa edilmiş bir kilisenin bulunduğu yere işaret eder. Kilisenin olasılıkla 1203 yılında yanmasının ardından alt kilise olarak kullanılan 12. yüzyıldan kalma çok köşeli apsisli ve haç planlı kilisenin üzerine yeni bir yapı inşa edilir. 1475 yılında bu kilise, bitişiğindeki Kefeli Mescidi gibi Kefe'den gelen Latinlere tahsis edilerek yönetimi bu dönemde Sainte Marie de Constantinople adıyla kilisenin yanında bir manastırı bulunan Dominikenlere teslim edilir. Kilise, bölgedeki çatışmaların ardından 1636 yılında tamamen kapatılır. 1640 yılında Büyük Vezir Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından camiye dönüştürülür. Yeniçeri odalarının bulunduğu bölgede yer aldığı için Odalar Camii adıyla anılır. Diğer bir görüşe göre müteahhilin (evli) kimselere verilen odaların yakınlığında bulunduğundan ya da yapının üzerinde yükseldiği odalar nedeniyle bu adı almıştır.

Yapının camiye çevrilmesinin ardından Latinler tarafından Madonna di Constantinopoli (Konstantinopolis'in Meryem Ana'sı) olarak adlandırılan ikona, Galata Balyosu tarafından satın alınarak Galata San Pietro Kilisesi'ne bağışlanır. 1919 yılında bölgede çıkan yangında kilise yandıktan sonra uzun süre yıkıntı olarak kalır. Yapı 1935 yılında P. Schazman tarafından incelenmiştir. Mahzende meleklerle çevrili tahtında oturan Meryem, alt kilisede Deesis betimi, Aziz Merkurios ve peygamberler, üst kilisede Meryem'in yaşamından sahnelerin konu alındığı freskler belirlenir. Yapı, 1950-1960'lı yıllarda semtte inşa edilen yapılar nedeniyle ortadan kalkmıştır.¹⁶ 1965 yılında, üstteki kilisenin yamaç yönündeki kuzey bölümü tamamen yok olmuş, diğer bölümlerine ait duvarlar ise yer yer 3-4 m yüksekliğinde günümüze ulaşmış durumdadır.¹⁷ Çalışma sırasında Odalar Camii'nin bulunduğu belirtilen caddede bazı duvar kalıntılarına rastlanmıştır (R. 3).

Resim 3. Edirnekapı Odalar Camii, günümüzdeki duvar kalıntılarının yapıya ait olduğu düşünülmektedir, (Fotoğraf: L.Y.)

16 Eyice, a.g.e., s.120-121; Müller-Wiener, a.g.e., s.188-189.

17 "Odalar Camii", <http://www.envanter.gov.tr/anit/arkeoloji1/detay/56451> (13.09.2017)

Hagios Nikolaos

Surp Nikoghayos (St. Nicolas) Kilisesi

Kefeli veya Kefevi Camii

Yapı, günümüzde Edirnekapı'da Salmatomruk semtindedir. Papazyan, günümüzde Kefeli Camii olarak adlandırılan yapının geçmişine ilişkin doğrudan bir kilise yapısından söz edilemeyeceğini, ancak olasılıkla Manuil St. Nikolas Manastırı'nın yemekhanesine ait bir ek yapı olabileceğini öne sürer. Müller-Wiener'e göre de yapının özgün adı, tarihi ve eski biçimi ile işlevi hakkında günümüze kadar ortak bir görüş oluşamamıştır. Ayrıca yapının kaynaklarda belirtildiği gibi Aetios, Ioannes, Manuel, Nikolaos manastırlarına aidiyeti de günümüze kadar kanıtlanamamıştır.¹⁸

Bu yapı 9. yüzyılda İmparator Theophilos (820-842) döneminde İmparatoriçe Theodora'nın amcası General Manuil tarafından yaptırılır. Kilisenin yerinde önceden general Manuil'in evi bulunuyordu. Manuil evini mabete dönüştürerek son yıllarını bu yapıda geçirmiştir. Kilise 16 Mayıs 866 ile 9 Ocak 867 tarihleri arasında oluşan depremler nedeniyle büyük ölçüde harap olunca izleyen yüzyılda Patrik Photios tarafından yeniden inşa edilir. Patrik bu kilisede gömülüdür. Photios'un yeğenlerinden Sergios uzun bir süre bu mabedin başrahibidir, bu dönemde restorasyona gereksinim duyan yapı Sergios'un isteği ile arkadaşı İmparator Romanos Lekapinos (920-944) tarafından onarılır.¹⁹ 1475 yılında Theotokos Petras Kilisesi ile birlikte Kırım'ın Kefe kentinden gelen Ermenilere ve Cenovalılara resmi olarak verilir ve 1627'ye kadar kilise olarak kullanılır. Dört Katolik aile tarafından korunan ve Dominikenler tarafından yönetilen kilisede Frenklerin ve Ermenilerin sunakları ayrı olarak yerleştirilmiştir. Yapının bitişiğinde yer alan Maria (Meryem) Kilisesi (Odalar Camii) ile yakın ilişki içindedir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Domenico Hierosolymitano bu iki kiliseyi "San Nicolo hospito antico" olarak kaydetmiştir. Katolik Ermenilerin Surp Nicolas adını verdikleri bu yapı, 1630 yılına dek onlara ait kalır. Yapı, olasılıkla iki Hıristiyan sınıf (Frenkler ve Ermeniler) arasındaki anlaşmazlık yüzünden Sultan IV. Murad'ın emriyle camiye dönüştürülür. Kharpertli Risdakes'in çabaları sonucu Recep Paşa'nın kararıyla Ermenilere Balat'ta eski bir Yunan kilisesi (Taksiarkhes - Surp Hraşdagabet) tahsis edilir.²⁰

Düz çatı örtülü dikdörtgen biçimli ana mekana beş köşeli apsis inşa edilmiştir (R. 4) Camiye çevrildikten sonra Kefe'den gelen bir imam tayin edilmesi nedeniyle camiye Kefeli adı verildiği öne sürülür. Diğer bir görüş ise Kefe kentinden gelen gayrimüslimlere ait olan yapı oluşu nedeniyle bu adı aldığıdır. Yapının ismi bulunduğu semte de Kefeli adını vermiştir. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından minber eklenen yapının duvarları dört sıra tuğla ve dört sıra taş sırasıyla inşa edilmiştir (R. 5-6-7). Yapı yüksek bir ahşap çatıyla örtülüdür. Bu yapının diğer bir özelliği ise Türkiye'deki ilk Ermeni basımevi kurulmuş olmasıdır.²¹ Günümüzde cami işlevini sürdüren yapı, iç mekanda ahşap üst örtü ve diğer ahşap öğeler dışında 20. yüzyılda yapılan yenileme ve onarım-

18 Müller-Wiener, a.g.e., s.166-168.

19 Recep Ülke, İstanbul Anıtları: Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar, Yeni Matbaa, İstanbul 1957, s. 43-44.

20 Müller-Wiener, a.g.e., s. 166-168.

21 Papazian, a.g.e., 18; Ülke, a.g.e., s. 43-44.

larla özgünlüğünü yitirdiği belirlenmiştir.

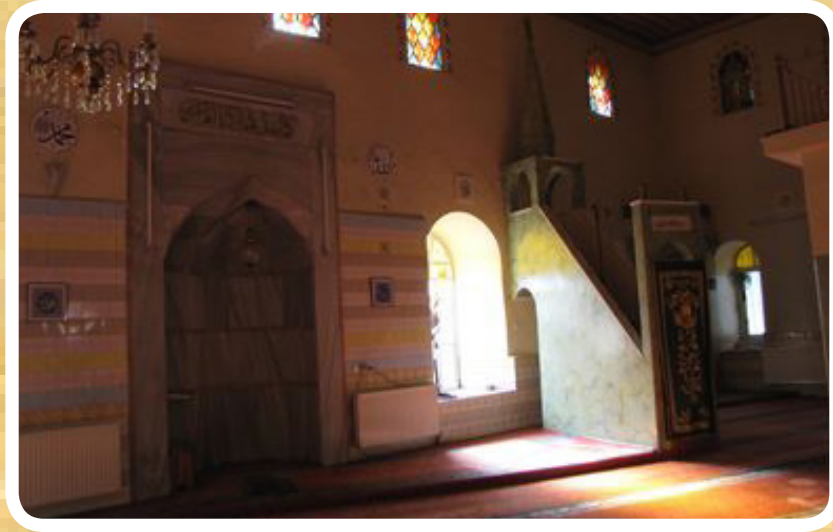
Resim 4. Kefeli (Kefevi) Camii doğu cephe. Kiliseden kalan apsis ve Osmanlı devri eklenen minaret, (Fotoğraf: L.Y.)

Resim 5. Güney cephe, tuğla ve kesme taş sıralı duvar örgüsü ve yuvarlak tuğla kemerli pencereler, (Fotoğraf: L.Y.)

Resim 6. Kefeli (Kefevi Camii), iç mekan kuzey-güney aksından görünüm, doğu duvarında Osmanlı devrinde eklenen mihrap ve minber, batı duvarında ahşap direklerle yükseltilmiş kadınlar mahfili (Fotoğraf: L.Y.)

Resim 7. Kefeli (Kefevi Camii), iç mekan, doğuda mihrap duvarı ve minber (Fotoğraf: L.Y.)

Taksiarchis (Başmelekler)

Surp Hreşdagabet (Aziz Başmelek) Kilisesi

Balat'ta yer alan yapı günümüzde kilise işlevini sürdürmektedir. Papazyan'a göre Aziz Nicholas (kilisesinin) topluluğu, kendilerine ait kiliseye el konulması nedeniyle bu yapıyı 1627'de eski bir Bizans kilisesi durumundayken Yorgo adında bir Rum'dan satın almıştır.²² Bir başka görüşe göre aynı yılda IV. Murad'ın emriyle mütevellisi bulunan Yorgo adlı Rum'dan satın alınarak Ermenilere tahsis edilmiştir.²³ Yapı restorasyonun ardından 1691 ve 1729'da iki yangında hasar görmüştür.

Melkon Asadur'a göre "Kilise alındığı zaman tamire muhtaç bir halde olduğundan alınmasından bir yıl sonra tamir edilmiştir." Skarlatos Vizantios ise kilisenin restorasyonunu "Ermeniler Taksiarhis Kilisesi'ni yıktılar ve yerine başka bir kilise yaptılar." sözleriyle kaydeder. Melkon Asadur, onarım için Isteppannos adlı bir papaz ve karısının 300 bin akçe, papaz Ioannes ve karısı Markirit'in beşer bin akçe verdiklerini ve daha bir çok şahısların da yardımlarda bulduklarını bildirir. 28 Eylül 1692 yılında yangın sonrasında onarılan kilise, 1728 yılında Balat yangınında ikinci kez harap olur. 1730 yılında Serkis ve saray mimarlarından Hacı Melidon kal-falar tarafından 72 gün içinde ahşap olarak yeniden yapılır. Uzun bir zaman sonra da eskimiş olduğundan 7 Eylül 1835 tarihinde eski büyüklüğüne göre kargir olarak yeniden inşa edilir.²⁴

Günümüzdeki yapı, Papazyan'ın da tanımladığı gibi tonoz örtülü üç nefli bazilika ile galeri bölümü bulunan narteksten oluşur (R. 8). Yapı taçkapının üzerindeki yazıta göre 1835 yılında yaptırılmıştır:

"Tanrının merhametiyle bu kutsal kilisenin inşası Patrik Mgr. Stefanos (Etienne) tarafından Ermeni topluluğu tarafından gerçekleştirilmiştir. 7 Eylül 1835."²⁵

Resim 8. Surp Hreşdagabet Kilisesi,doğu cephesi,üçlü apsis çıkıntısı (Fotoğraf: L.Y.)

22 Papazian, a.g.e., s. 18.

23 Ülke, a.g.e., s. 28-29.

24 Ülke, a.g.e., s. 29.

25 Papazian, a.g.e., s. 20.

Kilisede iç mekanda yüksek altların solundaki Meryem Ana'nın mucizevi betiminin Karagümrük'te yangında harap olan Hagios Ioannes Krisosthomos Kilisesi'nin Theodokos Petras Ayazması'ndan getirildiği sanılmaktadır. Narteksin önünde ise iki demir kanat ve kabartmalı dört panelden oluşan kapı yer alır (R. 9). Kapı üzerindeki kabartmalardan bir tanesi St. George'un ejderi öldürmesi, diğer üç tanesi ise İsa'nın tapınaktan tüccarları kovması konusundadır.

Resim 9. Surp Hreşdagabet Kilisesi, narteks kapısı. (Fotoğraf: L.Y.)

Sahnelere ait Almanca yazıtlar şöyledir:

GEORGILES MIT HELDEN MUTH DEN CIE TIO DRACHEN TODEN THUT.

JESUS KAM IN TEMPEL UND MACHT AUS STRICK GEISEL UND TRIEB WEXLER
 VERKAUFER.²⁶

²⁶ Papazian, a.e., s. 22. Birinci cümlede "Ejderi öldüren kahraman George", ikinci cümlede "İsa Tapınağa gelir ve tüccarları sürer" anlamları çözümlenebilmiştir.

Hagios Artemios Ayazması

Surp Hraşdagabet Kilisesi'nde merdivenle inilen bölümde 4. yüzyılda yaşamış olan bir din şehidine adanmış St. Arteme Ayazması yer almaktadır. Çeşmenin arkasında azizi betimleyen mermer bir bölüm vardır. Azizin bedeni 1831 yılında kurşun bir lahitte balmumu renginde ve bozulmamış halde bulunmuştur. Kriptada Helenistik-Roma dönemine ait olduğu öne sürülen bir mezar steli yerleştirilmiştir. Stelde üst bölümdeki yazıtla birlikte genç bir kadın betimlenmiştir: GLYKEA HERAKONTOS.²⁷ Bu stel olasılıkla Meryem Ana görünümü taşıyan bir betim olduğundan kilisede devşirme olarak kullanılmış bir parçadır.

Tartışma

Konu alınan dört dini yapı, tarihsel süreçte Rum, Latin, Ermeni ve Müslüman toplulukların kullanımına açılmıştır. Söz konusu dini yapılar, birbirinden farklı kökenlere sahip topluluklar tarafından Hıristiyan mezhepleriyle ortaklaştırarak Ortodoks ve Katolik kiliseleri tarafından ibadet işlevi için kullanılmışlardır. Osmanlı yönetimi gözetiminde ve emriyle gerçekleşen bu süreçte bazı yapılar verildikleri topluluklar arasındaki çatışmalar veya dönemin gereksinimlerine göre camiye dönüştürülmüştür.

Yapılarda dönem içinde değişen ibadet içerikleri için gereken altar, mihrap, minber, minare gibi eklemelerle ve eksiltelen mimari öğelerle iç mekanın yanı sıra cephe özellikleri de kısmen veya tamamen değiştirilmiştir. Bu yapılarla ilgili diğer ortaklaştırılabilecek bir özellik de yangınlardan sonra bir çok kez harap olmaları nedeniyle restorasyon görmeleri veya yeniden inşa edilerek işlevlerini sürdürmeleridir.

Mimari yapıların her dönemde dönüşüme (transformasyon) olanak sunması özelliği İstanbul'un pek çok tarihsel yapısında gözlemlenebilmektedir. Çalışmada konu alınan yapılarda ise dönüşüm süreçlerinin aşamalar halinde, 15. yüzyılda İstanbul'un fethiyle başladığı, yine 15. yüzyılda diğer fetihlerle başkente göç eden toplulukların etkisiyle biçimlendiği anlaşılmaktadır. Bu yeni çözümler Osmanlı'nın belirli bir dönemiyle sınırlı kalmamış, 17. ve 18. yüzyıllar gibi daha geç dönemlere kadar gereksinimler ve toplumsal olaylar doğrultusunda çözüme yönelik uygulamalar sürdürülmüştür.

Sonuç

Osmanlı yönetimi süresince ilgili cemaatin veya ileri gelenlerin başvurusuyla sultan veya yetkili paşaların farklı Hıristiyan mezheplerine sahip toplulukların ibadet yerlerinin paylaşımı ve sorunları konusunda ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bu ilginin toplumsal düzeni, nüfus ve mezhep dengesini sağlamaya ve korumaya yönelik olduğu öne sürülebilir. Söz konusu örneklerde görüldüğü üzere Osmanlı devrinde dini yapılarla ilgili uygulamaların yalnızca kiliselerin camiye dönüştürülmesi biçiminde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Mimarlık ve sanat tarihi bakımından değerlendirildiğinde ise yapıların ana mekanlarında planlarında temel değişikliğe yol açacak inşa faaliyetleri gerçekleştirilmemiştir. Bizans Ortodoks özelliği olan ikonostasis duvarı, yapı Ortodoks mezhepler yerine Katolik mezheplere tahsis edil-

27 Papazian, a.e., s. 22.

diğinde kaldırılmıştır; Katolik kiliselerine özgü bir düzen olarak iç mekanda kilise apsisi önünde ikonaların yer aldığı ikonostasis duvarı (ahşap veya taş malzemeden panel) yer almamaktadır. Geleneğin benzerlik taşıdığı durumlarda örneğin, Bizans Ortodoks kilisesindeki ayazma (kutsal sayılan su kaynağı) bulunan yapıların ayazma bölümleri, Surp Hraşdagabet Kilisesi'nin Hagios Artemios Ayazması'nda görüldüğü üzere olduğu gibi korunmuştur.

Ermeni cemaatine tahsis edilen kiliseler, Ermeni azizlerinin adlarını almaktadır veya Taxiarchis (Başmelekler) Kilisesi'nde olduğu gibi Ermeni cemaatine tahsis edildiğinde Surp Hreşdagabet (Aziz Başmelek) olarak benzer anlamda Ermenice adlandırılmıştır.

Yapısal dönüşümün nihai aşaması günümüze çok az kalıntıyla ulaşan Odalar Camii ve Kefeli (Kefevi) Camii'nde görüldüğü üzere camiye dönüştürülmeleridir. Camiye dönüştürülen yapılara dış cepheden girişi sağlanan minare, mihrap ve minber eklenmiştir. Kefeli (Kefevi) Camii örneğinde ahşaptan bir kadınlar mahfili düzenlenmiştir.

Sonuç olarak belirlenen bu süreçler dini yapıların Osmanlı devrinde de dini yapı işlevlerini koruduklarını, dönüşen toplumsal ve kültürel değerlerin yaşatılan birer göstergesi olarak varlıklarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

EYİCE, Semavi. "Odalar Camii", İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, 120-121, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993.

JANIN, Raymond. Constantinople Byzantine: Développement urbain et répertoire topographique. Institut français d'études byzantines, Paris 1964.

MÜLLER-WIENER, Wolfgang. İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul, Çev. Ülkü Sayın, 2. Basım, YKY, İstanbul 2002.

Envanter.gov.tr. "Odalar Camii", <http://www.envanter.gov.tr/anit/arkeoloji1/detay/56451>, (13.09.2017).

ÖZGÜMÜŞ, Feridun. Sulu Monastery in İstanbul, K.G. Saur, Leipzig 2000.

PAPAZIAN, Hırant. Eglises Byzantines Transférées aux Arménies, yy., İstanbul 1976.

SEROPYAN, Varuğşag, "Kevork Kilisesi", İstanbul Ansiklopedisi, C. 4, 552-554, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993.

ŞARLAK, Eva, İstanbul'un 100 Kilisesi, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2010.

TUNA, Turgay, Hebdomon'dan Bakırköy'e, Bakırköy Belediyesi Yayınları, İstanbul 2000.

ÜLKE, Recep, İstanbul Anıtları: Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar, Yeni Matbaa, İstanbul 1957.